

Zepeczaner Jenő

MAROS-TORDA MEGYE FÜRDŐÉLETE A DUALIZMUS KORÁBAN

„A gyógyfürdők afféle nedves kolostorok, ahol zavartalanul átadhatod tested és lelked a józan és méltányos pihenésnek. [...] Fürdøj tehát rendszeresen és módszerrel, mint a rómaiak. [...] A gyógyvizek átjárják tested és élénkítik lelked, megnyugtatják munkától és világtól elkínzott idegeid. [...] A kénes, vasas vizek a bőr pórusain áthatnak a belső szervekre és idegrendszerünkre, a fürdő légköre, a fűtőpáras környezet megszabadít a külső világ olcsó képzeitől.”

(Márai Sándor)

Az egykori Marosszék, majd 1876 után Maros-Torda megye nem volt gazdag altalajkincsekben. Benkő Károly 1860–1861-ben úgy tudja, hogy kőszó Szovátán és Sóváraddon van. Sósforrások „írt falvakon kívül Andrásfalván, Seprődön, Tompán, N. Ernyében, M. Bándon, Mező-Kölpényben, M. Madarason, M. Sámsondon, Bazédon. Sós tavai Szovátán, savanyú hashajtó gyógyvizei: Sámsondon, M. Csáváson.”¹ Ásványvízforrásai a megyének Mesterházán és Maroshévízen vannak, de közel a megyehatárhoz, fenyves erdőkben van a híres Borszék, több forrásával.

A gyógyvizek természetes erejének jobb kihasználása megkövetelte a források vizének vegyelemzését, a balneológia tudományának művelését.² A legelső ilyen intézkedés Mária Teréziától eredt. Megbízta 1763-ban a Gerhard van Swieten³ által alapított orvosi egyetemet, Henrik Nepomuk Crantz⁴ (1722–1797) bécsi orvostanárt

¹ BENKŐ Károly: *Marosszék ismertetése*. Kolozsvárt, 1868–1869. 21.

² Összefoglaló tanulmány a fürdőtörténetéről: SPIELMANN J. – IZSÁK S.: Az erdélyi és a máramarosi balneológia történetéből. *Orvosi Szemle*, 12. évf. 1967, 3–4. sz., 427–433.

³ Mária Terézia orvosa, tanácsadója

⁴ Német nyelvű munkájának fordítása az első magyar bábakönyv, *Bába mesterségre tanító könyv*. Debrecen, 1765.

Maros-Torda megye fürdőlete a dualizmus korában

a Monarchia ásványos vizeinek vegytani „kérdésével” s azok gyógyhatásának kimutatásával. Crantz összefoglaló munkája⁵ – a birodalom első gyógyvíz-katasztere – 1777-ben jelent meg. Ezzel lerakta a tudományos balneológia alapjait. Erdély gyógyforrásainak leírását már korábban kiadta.⁶ Ezek az első könyvek az erdélyi orvosok vegyelemzéseit gyűjtötték egybe. Crantznak megvolt az a nagy érdeme, hogy országunkban is újtára indította a gyógyvizek tudományát. Felhívására, hogy a hatósági orvosok elemezzék és írják le a működési területükön fellelhető gyógyforrásokat, több erdélyi orvos kezdett dolgozni ezen a téren, és ez a munka nem állt le az első eredmények közzétele után.⁷ 1763 volt a tudományos balneológia megalapozásának éve. Kolozsváron 1775-ben egyetemi szintű orvos-sebészeti oktatás indult. A felvilágosult abszolutizmus szellemében II. József rendeletekkel próbálta fellendíteni a fürdőket és szabályozni a fejlődésüket a népegészségügy érdekében.

Erdély orvosai közül többen is a 18. század második felében tudományos szinten foglalkoztak a már korábban is az úgynevezett parasztfürdőkben használt gyógyvizekkel és az ivásra használt ásványvizekkel. Az ásványvizek gyógyászati tulajdonságainak és hasznának megismerését szolgálta két maroszekei physicus⁸ tudományos munkája. Kibédi Mátyus István (1725–1802), Maroszeke orvos a főművében, a *Diaeteticában*, melyben az egészség megtartására ad tanácsokat, a savanyú- vagy „a’ mint köz névvel is nevezik”, borvizekkel is foglalkozik: „a’ mellyekre ma, mint a’ Juh a’ Sóra, kik szokásból, kik nyavallyájoktól ösztönöztetvén, minden tavaszon és nyáron úgy kezdettek jární a mi Embereink is. [...] El mérem mondani, így ír Gratianusból a nagy Hoffman, hogy alig vagyon egy orvosság, a’ mellynek elrendelésében olyan szemes vigyázás és szorgalmatos meggondolás kívántassék, mint a savanyú vizekkel való élésben. De mégis, úgy látjuk, hogy semmivel gondatlanabbul és rendetlenebbül nem bánnak az emberek, mint a’ savanyú víz curával”.⁹ Tanácsolta,

⁵ CRANTZ, Henrik: *Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie*. Wien, 1777.

⁶ CRANZ, Henrik: *Analyses thermarum Herculanarum Daciae Traiani celebrorumque Hungariae*. Viennae, 1773.

⁷ WAGNER Luc[as]: *Dissertatio inauguralis medico-chemica de aquis medicatis magni principatus Transylvaniae*. Viennae, 1773; BARBENIUS, J. B.: *Chemische Untersuchung einiger merkwürdigen Gesund- und Sauerbunnen des Secler Stuhls Háromszék in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1792; NYULAS Ferenc: *Az Erdély országi orvos vizeknek bon-tásáról közönségesen*. Kolozvár, 1800; GERGELYFFI Andrae M. D.: *De aquis et thermis mineralibus, terrae siculorum Transylvaniae*. Cibinii, 1811.

⁸ Physicus – a vármegyék, székek és nagyobb városok alkalmazásában álló, közegészségügyi kérdésekkel foglalkozó orvos.

⁹ *Diaetetica*. Az az, a’ jó egészség megtartásának modját fundamentumosan elé-adó könyv, mellyet, Betegek körül való foglalatoságtól üres óráin írt és készített K. MÁTYUS István: M. D. és N. Marus székei Törv.

Cont. Táblának actualis adressora. II. Kolozváratt, 1766, 463.

ZEPECZANER JENŐ

hogy óvatosan használják a vizeket, mert a betegek még betegébbé váltak, sőt meg is haltak, mert nem jó vizet használtak. Ezért ők maguk hibásak, a vízivók, mert „értelem és tanács nélkül addig töltik azt magokba valamig attól lebetegesznek. Nints e' világon olyan hasznos dolog, a' melly a' rendeletlen élés által halált hozó méreggá ne változassék.”¹⁰ Mátyus István megfogalmazta a gyógyvizek használatának négy alapkérdését:

1. „Hogy lehessen a savanyú vizeknek természetét kinyomozni, és hogy azok közül melyik forrás minémű erővel bír?

2. Mitsoda nyavallyákban mellyik forrás mit használhat?

3. Hogy kellyen a' savanyu vizet innya, vagy feredni aban, hogy azáltal ne nyavallyát, hanem jó egészséget nyerhessünk?

4. Ha mi változásink vagy új nyavallyáink, a' mint az sokszor meg is esik, hogy lehessen hamarjában azokat elhárítani, és a' curát kívánt haszonnal végig követni?”¹¹

Mátyus István szempontjai korunkban is megállják helyüket.¹²

A földben a víz ásványi anyagokkal telítődik, ezeket „úgy nyalja el onnan [oldja fel] és úgy vészi magába”. Az egészségre hasznos vizek leírásakor a borszéki, a nagybaconi Pisztrángos, a kiruji, uzonkai, homoródi, száldobosi és korondi savanyúvizeket említi.

Bélteki Nagy Zsigmond (Kolozsvár, 1786. október 12 – Marosvásárhely, 1869. április 29.) még mint Torda vármegye orvosa, 1818-ben adta ki Bécsben latin nyelvű disszertációját.¹³ Szándékában állt magyarul is kiadni, „az újabban szerzett orvosi eszmérekkel 's tapasztalattal gazdagítva, világ eleibe terjesztetni”. Ezért – 1821-től Marosszék fizikusaként – Marosvásárhelyről felhívta orvostársait, hogy megfigyeléseiket vele közöljék.¹⁴ Bélteki Nagy Zsigmond eredményesen dolgozott a himlő-újraoltások bevezetéséért, a kolera és tifuszjárványok felszámolásáért. 1828-ban az erdélyi protomedicus felszólítására elkészíti az *Erdélyi Physicusi Instructiót*. Az iskolákat is támogatta, „köztudatot érdemel a' jó hazafinak, tekintetes orvos doktor Bélteki Nagy Zsigmond úrnak, nemes Maros-szék érdemes physicusának közjóra törekvő lelkes buzgósága,” mert az év végi vizsgákon kitűnt szegényebb tanulóknak „a' maga sajátjából jutalomkönyveket osztogatott”.¹⁵ A Magyar Természettudományi

¹⁰ Uo. 464.

¹¹ Uo. 464–465.

¹² SPIELMANN József – SZŐKEFALVI NAGY Zoltán – SOÓS Pál: A kémikus és balneológus Mátyus István és kora. *Orvostörténeti Közlemények*, 45. (1968) 9–56.

¹³ *Conspectus systematico practicus aquarum mineralium Magni Principatus Transilvaniae indigenarum*. Vindobonae, 1818.

¹⁴ BÉLTEKI Zsigmond: Az Erdélyi mineralis Vizek' nyomtatványáról valami. *Nemzeti Társalkodó*, 1831. február 19.

¹⁵ *Erdélyi Hiradó*, 1838. július 1.

Társulat 1846-ban tagjai közé választotta. Családjáról *Familia jegyzőkönyve* címmel feljegyzéseket írt.¹⁶

A magyar reformkor társadalmát a polgári egyesületek – szabad és egyenlő személyek közös céllal alakult önkéntes szervezetei – alakulása jellemzi. Ezek alakítását és működését Erdélyben nem korlátozta az állam. Így jöttek létre az olvasó- és jótékony-sági egyletek és a kaszinók. Magyarországon megalakult a Kisfaludy Társaság (1838), a Tudós Társaság, a Természettudományos Társulat (1825) és a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága (1841). Erdélyben, Marosvásárhelyen Aranka György vezetésével az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság vállalta (1793) a tudományok művelését és népszerűsítését. Közös céljuk a tudományok népszerűsítése volt.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága fő tevékenységi formája az évente tartott vándorgyűlések szervezése és évkönyvek kiadása volt. Az orvostudomány művelése mellett szerepet kaptak a természettudományok, ezen belül a gyógyvizek és a fürdők tanulmányozása. Mindenik rendezvényen elhangzottak ilyen tartalmú előadások, és rendszeres volt a fürdőhelyek helyszíni tanulmányozása. Az első erdélyi, sorrendben az ötödik, vándorgyűlést 1844. augusztus 30-a és szeptember 7-e között Kolozsváron tartották. A résztvevők Torda sós fürdőit látogatták meg.

A szabadságharc, majd az abszolutizmus éveiben a vándorgyűlések elmaradtak. 1863-ban folytatódott a vándorgyűlések sora. Knöpfler Vilmos doktor vett részt Marosvásárhely város képviselőjében a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók IX., 1863-ban Pesten tartott nagygyűlésén. Értekezést is tartott *Természettudomány és gyakorlati élet* címmel, amely megjelent a nagygyűlés évkönyvében. Ennél fontosabb volt, hogy közvetítette Marosvásárhely meghívóját a következő évi vándorgyűlésre. A meghívót kis beszéd kíséretében adta át: „A Székelyföld kebelében – a Maros Vásárhelyt létező országos kórház, szembeteg-intézet, Teleki-téka és reformata tanoda gyűjteményein kívül a természettudósok a szovátai fehér sóhegyekben, parajdi aknáknban, világhírű székelyföldi ásványvizekben és almási barlangban anynyi kincset találndnak, hogy azoknak megismerése nem kevés élvezetet nyújtand [...]” Ingyen, vagyis a helyiek költségén szállást, díszbédéket is ígért, de a tudománypolitikai okok meggyőzőbbek voltak. Győr meghívását mellőzve az erdélyi meghívást fogadták el.

1864-ben a politikai enyhülést kihasználva a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága Marosvásárhelyen rendezte a forradalom utáni második vándor-

¹⁶ *Familia Jegyzőkönyve* elkezdett orvosdoktor BÉLTEKI NAGY Zsigmond által Marosvásárhelyen 1826-ik esztendőben. In: *Marosszéki krónikák*. II. Szerk. SEBESTYÉN Mihály, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2010, 95–126.

ZEPECZANER JENŐ

gyűlését. A X. nagygyűlésre¹⁷ készülve az ország legjelentősebb, leghosszabb életű képeslapja, a *Vasárnapi Újság*¹⁸ kibédi Mátyus Istvánra emlékezett, „ki méltán nevezhető egyik első magyar orvosnak és természetvizsgálónak”. A cikk zárómondatának, „[...] nézetünk szerint nem volna hálátlan feladat, sőt igen alkalomszerűnek tartanók, ha Marosvásárhelyen valaki akadna, ki e férfiú érdemeit tüzetesen figyelemre méltatná”, akkor nem volt visszhangja.

A gyűlés elnökének tisztét a máshol elfoglalt Haynald Lajos erdélyi püspök helyett gr. Teleki Domokos töltötte be, ő mondta a megnyitó beszédet. Knöpfler Vilmos doktor volt a vándorgyűlés egyik titkára. A vándorgyűlés előadásai, ásvány-, föld- és vegytani értekezések között hangzott el Than Károly *Az ásványvizek vegyelemzésének összeállításáról* című értekezése, amely az ásványvizek vegyelemzésének tudományos alapjait ismertette. Vajna János (maroszséki orvos) *Korond környéke és fürdője ismertetése* előadása és Lészai Dániel *Erdély hévizei, jelesen az algyógyiaknak részletes megismertetése* az orvostani értekezések témakörben elhangzott erdélyi vonatkozású előadások voltak. Az erdélyi orvoslás történetéhez tartozott Péterfi Károly *Kibédi Péterfi Pál, orvostudornak életrajza* című előadása. A vándorgyűlés tagjainak kiosztották Knöpfler Vilmos két dolgozatát, a harmadikat a szerző maga osztotta szét.¹⁹

A vándorgyűlés programjában szerepelt egy tanulmányi kirándulás Nyáradszereda – Szováta – Parajd – Korond – Kelementelke útvonalon. „A falun felül a kis Szováta vizének jobb partján egy tágas fennsík terül el, melyen nyírfagallyakkal befont oldalú, s deszkával födött tágas bódé állott, mintegy háromszáz terítéssel. Itt gróf Rhédei István, mint házigazda, igen szép beszéddel fogadta az érkező vendégeket, s ebédhez ülni kérte fel. Most mindenki asztalnál foglalt helyet, s a zene megharsant. Gróf Teleki Domokos, Arányi Lajos, Rómer Flóris, gróf Tholdalagi Mihály, Knöpfler Vilmos, Szabó [József], Péterfi József s több más urak a legszebb szónoklatokban fejezték ki a jelenlévők érzelmeit. [...] Ezen kies domb oldalán ősi szokás szerint egy egész ökör süttetett, melynek fején a szarvak ott állottak, s még a körmök is a lábakon.”²⁰ A Parajdra és Korond fürdőre tett látogatásról fennmaradt az egyik helyi főszervező

¹⁷ *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1864. augusztus 24-től-Szeptember 2-ig Maros-Vásárhelyt Tartott X. Nagygyűlésének Történeti Vázlata és Munkálatai*. Szerk. SZABÓ József. Pest, 1865.

¹⁸ 1864. augusztus 14., 1.

¹⁹ *Természettudomány és gyakorlati élet*. Pest, 1863; Geognostisch-balncologische Skizzen aus Siebenbürgen (Mit einer Karte) 1856. Különlenyomat *Antlicher Bericht Über die Zwei und Dreissigste Versammlung Geutscher Naturforscher und Ärzte zu Wien im September 1856*. Wien, 1858, 68–71; *A Maros-vásárhelyi országos korház történeti leírása kezdetétől 1864. augusztus 1-ig*.

²⁰ CSANÁDY Béla: Kirándulás a parajdi sóbányákhoz. *Vasárnapi Újság*, 1864. szeptember 11.

Maros-Torda megye fürdőlete a dualizmus korában

leírása: „Vígán vacsoráltunk, melyen én mondtam a hivatalos felköszöntőt. Melyre – mint szokott – megeredt a felköszöntések áradata. Legtöbben a Királyhágón túlról – nem erdélyi részből – jöttek hozzánk, Xanktus János, Than, Hajós és más notabilitások, összesen 300 körül lehettünk. [...] A legérdekesebb volt a [parajdi] sóbánya megjárása, részben a sóból faragott lépcsőkön, részint a málhával leereszkedve a föld gyomrába, úgy ezzel feljőve. Eltekintve a tejeskávé fogyatékoságától, a vacsora, úgy a villásreggeli igen ízletes volt. Méltó dicséretet érdemeltek gazdasszonyaink, kik a szakácsok mellett a főzés felügyeletét végezték. Mi eredményezte a társaság jutányos ellátását. Villásreggeli után a társaság, melynek csekély része nőkből is állott, a korondi fürdőre és más irányba, az általunk kiállított nagy részben falusi fogatokon útra kelt” – jegyezte fel emlékirataiban Daniel Gábor (1823–1915), Udvarhelyszék későbbi főkirálybírája, majd főispánja.

A nagygyűlésen összesen 491-en vettek részt, az otthont adó város adta a résztvevők 22,19%-át. A többi résztvevő 171 helységről érkezett. Foglalkozás szempontjából legnépesebb csoport a 161 orvosé volt, amit 33 gyógyszerész egészített ki (együtt 39,51%). A természettudományokat kedvelő és művelő földbirtokosok (127), jogászok (50), tanárok (34), hivatalnokok (25), papok (16), kereskedők (12) vettek még részt a vándorgyűlés munkáiban.

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai közül is voltak résztvevők: Arányi Lajos, Botka Tivadar, Finály Henrik, Frivaldszky Imre, Henszlmann Imre, Kemény Gábor, Kovács Sebestyén Endre, Kubinyi Ágoston, Than Károly, Szabó József, Szász Károly, id. gróf Teleki Domokos, Rómer Flóris, Rózsai József, Nendtvich Károly, Perigriny Elek, Póor Imre, Xántus János, aki Washingtonból érkezett. Jelen volt Pataky Dániel, Erdély főorvosa. A közgyűjteményeket is többen képviselték: Brassai Sámuel, Finály Henrik, Szabó Károly, az Erdélyi Múzeum-Egyesület munkatársai, Frivaldszky János, a Magyar Nemzeti Múzeum őre, Kubinyi Ágoston, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója. Az erdélyi arisztokráciát 27 báró és gróf képviselte. A kolozsvári vándorgyűlésen szavazták meg, hogy hölgyek jelentkezését is elfogadják a tagság soraiba, és nem csak mint hallgatók vehetnek részt az előadásokon. Marosvásárhelyen a hölgyeket arisztokrata nők képviselték. Férjével érkezett gr. Eszterházy Kálmánné Gyaluról, id. gr. Teleki Domokosné Gernyeszegről és gr. Lázár Klára Körtvélyfjáról.

A vándorgyűlések helye kiválasztásának nagy jelentősége volt elsősorban a régió szempontjából. Az anyagi és szervezési nehézségek összefogták a vidék értelmiségét és mecénásait. A megrendezett konferencia munkára sarkallta a helyi tudományos kutatókat, szakírókat, és arra, hogy megbecsüljék saját értékeiket. Elnöknek a helyi legtekintélyesebb tudománypártoló személyiségeket kérték fel. A társelnökök (alelnökök) és titkárok a tudományok elismert művelői voltak. Jelentősége volt annak,

ZEPECZANER JENŐ

hogy 1844-ben Kolozsvárt választották a vándorgyűlés színhelyéül. Gr. Teleki József megnyitó beszédében kiemelte: „a gyászos mohácsi veszélytől fogva ez az első alkalom, mely a két haza lakosait barátságos egyesületbe vonván, a közérdeknek kölcsönös erővel, felfogásával, az iránt szerény tanácskozássra módot nyújt.” 1849 után csak 1863-ban rendezték Pesten az első gyűlést, így a marosvásárhelyi a következő évben különös jelentőséget kapott. Az első világháború kitöréséig rendezett 36 vándorgyűlésen a résztvevők száma csak nyolc esetben haladta meg a marosvásárhelyi létszámot.

A vándorgyűléseken bevett szokás szerint Marosvásárhely városa emlékérmeket vertett. Anyaga aranyozott bronz, átmérője 42 mm, vastagsága 2,5 mm, súlya 29.25 gr. Előlapján a város címere, felirata MAROS-VÁSÁRHELY SZ: KIR: VÁROSA. Hátlapját egy felirat foglalja el: A / MAGYAR ORVOSOK / ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK / X. GYŰLÉSÉNEK / 1864.

Előpatak fürdőhelyen 1875. augusztus 27. – szeptember 5-e között tartották a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XVIII. nagygyűlését, szervezésében döntő szerepe volt a vásárhelyi tudományos élet képviselőinek.²¹

Az előpataki gyűlésnek, gr. Mikó Imre első elnök mellett, társelnöke a marosvásárhelyi dr. Knöpfler Vilmos, míg Orbán Balázs az egyik titkára volt.²² Mikó Imre, mivel nem tudott megjelenni, Knöpfler Vilmost kérte fel a népes vándorgyűlés megnyitására. 1875. augusztus 30-án hangzott el a megnyitó beszéd. A *Vasárnapi Újság*²³ címoldalán közölte Knöpfler Vilmos és Orbán Balázs arcképeit, és terjedelmes írásban ismertette az eseményt. Az orvosi és államorvosi szakosztály szeptember 1-én Tusnádfürdőn tartott szakgyűlést. Dr. Lengyel Gyula, a fürdőorvos ismertette a fürdőt, amely 1845 óta társulati gondozásban volt. A fürdőben kilenc gyógyforrás ismert, ebből öt ivóforrás, négynek vizét fürdésre használják. A vizeket 1866-ban a svájci Dietrich Henrik elemezte. A tagoknak kiosztották Lengyel Gyula tanulmányát.²⁴ A vendégek étkeztetését, fizetség ellenében, a marosvásárhelyi vendéglősök vállalták, a szállásdíjak is a résztvevőket terhelték.

Az Erdélyi Kárpát Egyesület is támogatta az erdélyi balneológia fejlődését, fürdőkongresszust szervezett 1891. október 3-án Marosvásárhelyen. Az első ilyen rendezvényt gr. Bethlen Gábor nyitotta meg. Elhangzottak Bikfalvi Károly *Az erdélyrészi fürdők gyógyító módjáról*; Szilvássy János *Fürdőtanszék szüksége egyetemeinken*; Veress Sándor *Ásványvizeink forgalmának emelése*; dr. Hermann Antal *Az erdélyrészi*

²¹ *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1875. Augusztus 27-től Szeptember 5-ig Előpatakon Tartott XVIII. Nagygyűlésének Történeti Vázlata és Munkálatai.* Szerk. GERLÓCZI Gyula – DULÁCSKA Géza. Bp., 1876.

²² Az orvosok és természetvizsgálók Előpatakon. *Székelly Nemzet*, 1890. június 29., július 1.

²³ 1875. augusztus 29., 1.

²⁴ *Tusnád és gyógyforrásai.* Kolozsvár, 1875.

Maros-Torda megye fürdőjelete a dualizmus korában

*fürdők fejlesztéséről*²⁵ című alapvető előadásai. Bikfalvi Károly (magántanár, a Kir. Magyar Természettudományi Társulat tagja) a praktizáló orvos szempontjából közéletette meg a kérdést. „I. Az egyik hiba az, hogy a legtöbb fürdő gyógyító hatása nincs pontosan megállapítva, vagyis a fürdő gyógyjavallatai nincsenek határozottan körvonalazva. II. Sok kifogásolni való van a gyógyítómódban és főleg a fürdő használatára vonatkozó szabályokban”²⁶ – foglalta össze tanulmánya mondanivalóját. Ezeket a hiányosságokat a kongresszus elismerte mint fő okait a fürdők gyenge gyógyítási hatékonyságának, és ismertető füzetek kiadásáról határozott. Téglás Gábor volt az előadója egy fürdőügyi folyóirat szükségességét tárgyaló kérdésnek.

A marosvásárhelyi Székelyföldi Iparmúzeum²⁷ 1900-ban a székely fürdők számára rendezett kiállítást. A május 17-én kibocsátott körlevélben felhívta a székely fürdők igazgatóit és az ásványvizek tulajdonosait, hogy fürdőtermékeiket, a képeket és fürdő-leírásokat küldjék be a múzeumnak, ahol külön állandó kiállítást rendeznek be „megfelelő csínnal”, amit bemutatnak Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszternek.²⁸

Marosvásárhelyen alakult meg 1941-ben a Keletmagyarországi Erdélyrészi Fürdők Szövetsége, melynek irodája a Széchenyi tér 55 sz. alatt volt. Célja az észak-erdélyi fürdő-, panzió- és forrástulajdonosok gazdasági érdekképviselete, az idegenforgalom fejlődésének támogatása. Ennek érdekében a Szövetség turistáknak szánt ismertető füzeteket jelentetett meg. Elnöke József Ferenc főherceg, ügyvezető elnöke dr. Bíró István, igazgatója Hefty Gyula Andor, a borvíz szakosztály elnöke Bányai János geológus, tanár.

A Szövetség kongresszust tartott Marosvásárhelyen 1942-ben. A Keletmagyarországi és Erdélyrészi Fürdők Szövetsége nevet viselve, az 1942. március 22-én kezdődő fürdő- és idegenforgalmi kongresszusa elsősorban szakelőadásoknak adott fórumot. Nem hozott hosszú távú határozatokat, munkáján érződött a háború által felidézett bizonytalanság, habár nem hiányoztak az optimista beszédek. Előadásában Bányai János a borvízfoglalások technikai kérdéseiről beszélt.²⁹

A Borszék felé vezető úton Maroshévíz – a marosi tutajozásnak első kikötő helye és fő vásárcsopota³⁰ – fontos pihenőhely volt. A Borszékre vezető út itt hagyta el

²⁵ HERMANN Antal: Az erdélyrészi fürdők fejlesztéséről. *Erdély*, 1892, 2.

²⁶ BIKFALVI Károly: Az erdélyi fürdők gyógyító módjáról. *Erdély*, 1892, 1.

²⁷ BÓNIS Johanna: *A székelyföldi iparmúzeum*. Marosvásárhely, 2003.

²⁸ Székely fürdők kiállítása. *Székely Nemzet*, 1900. május 18.

²⁹ BEKE Gyula: Erdélyrészi és Keletmagyarországi fürdők Szövetségének 1942. évi fürdő- és idegenforgalmi kongresszusa. *Erdély*, 1942, 4. <http://www.erdelyigyopar.ro/1942-4.html> (2012. január 16).

³⁰ TÉGLÁSI ERCSEI József: Utazások nemes Torda vármegye vécsi járásában. *Nemzeti Társalkodó*, 1836, 152.

ZEPECZANER JENŐ

a Maros völgyét. Fürdőjét I. Rákóczi György fejedelem is meglátogatta 1638-ban.³¹ 1876-ig Torda megye része volt, azután Maros-Torda megyéhez tartozott. Az itt feltörő hévizet már korábban is ismerték,³² a Bánffy család használta. Vizeit Than Károly elemezte 1893-ban, és úgy találta, hogy összetétele megegyezik a gleichenbergi forrás vizével.³³ Tulajdonosa, a Bánffy-uradalom, kis fürdőhellyé építette ki 100 hold telepített erdővel. 1911-re elkészült 300 m² területű medencéje. A következő évben vendéglő és szálloda is épült.

A másik kis helyi érdekű fürdő Maroshévízen az Urmánczy-fürdő volt. A szárhegyi Lázár család 1818-ban vetkőzözőszobákat építtetett oda. 1870 körül az Urmánczy család megvásárolta és tovább fejlesztette. A két kis fürdő, a vendéglő átmeneti pihenőhely volt a Borszék felé vezető úton, de elsősorban a kisváros lakosait szolgálta.

A város és megye érdekszférájába tartozó korondi³⁴ gyógyvizeket már 1729-ben úgy említik, mint amelyeket eredményesen használtak gyógyításra. A Korond északi kijáratánál lévő birtok a forrásokkal a 18. század kezdetén a Gyulaffi családé volt. A család 1745-ben történt kihalása után az osztrák eredetű gróf Abensberg-Traun család örökölte, amely grófi címét 1653-ban kapta a császártól. Traun Károlynétól a szentdemeteri kastéllyal a korondi birtokot a koronkai Toldalagi Ferenc vásárolta meg. Traun Károlyné fürdőzésre alkalmassá akarta tenni birtokát. Építkezni kezdett, és bútorokat vásárolt. A gyógyvizet a Marosvásárhelyen praktizáló kibédi Mátyus István „phiscus” elemezte első ízben, és a homoródi, valamint az erdővidéki vasas vizekhez hasonlította. A fürdő arisztokrata tulajdonosai, akik Korondon nyaraltak, itt találkoztak nyaranta a szűk körükbe tartozó más családokkal. A „jelen század [19. sz.] első évtizedében jött használatba, néhány úri család által, kik kezdetben az ásványos forrásokból kifolyó víz képezte tócsákban fürödtek, mellette a víz ivását használva, később kövekkel melegített fürdőt használtak, míg 1853-ban rendes fürdőház épült, jelenleg üstben melegített fürdőt használnak.”³⁵

A szabadságharc alatt ez a fürdő is károsodott, de a háború pusztításait csakhamar kiheverte. Újjáépültek a maguk spártai egyszerűségében nem sok kényelmet nyújtó

³¹ A toplitzai melegforrások. *Vasárnapi Újság*, 1870. szeptember 11.

³² CZEKELIUS, D.: Notizen über die Thermen von Oláh-Toplicza, Lunka Peszkár und Csík-Taplocza. *Verhandlungen und Mittheilungen des siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften in Hermannstadt*. Hermannstadt, 1866, 107–113.

³³ A toplitzai ásványvíz-források összetétele. *Erdély*, 1894, 12.; BORSZÉKY Soma: Bánffy-féle források. *Gyergyói Hírlap*, 1899. július 2., 9.

³⁴ JÓZSA András: *A Sóvidék és fürdői*. Korond, 2002; SZŐCS Lajos: A korondi fürdő. In: *Korondi sokadalom*. Csíkszereda, 2002, 130–137.

³⁵ VAJNA János: Korond környéke és fürdője ismertetése. *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1864. Augusztus 24-től September 2-ig Maros-Vásárhelyen Tartott X. Nagygyűlésének Történeti Vázlata és Munkálatai*. Pest, 1865, 87–88.

Maros-Torda megye fürdőjelete a dualizmus korában

fürdőlakok. „Egyébiránt is e borkút körüli szállások a forradalmi rombolást egészen kiépülték a tulajdonos gr. Toldalagi Ferenc úr gondoskodása által, ki egyszersmind a borkút kényelmesebb használhatása végett új sétatereket is nyitattott, s a csinos-ság – s rendrei felügyelet által a vendégek itt mulatását mentől kellemesebbé tenni szándékszik. A költséges és fáradalmas konyhatartáson vendéglő által leendő segítve, ki egyeseknek, s ha kell egész családoknak is, étellel-itallal illendő ár mellett rendszeren szolgálnd” – tájékoztatott egy korabeli hirdetés.³⁶ Korond kolozsvári vendége a szállások „spártai kényelméről” panaszkodik. „Postaszekérrel” utazott, melyet részeg kocsisok hajtottak. Korondi szállása egy 4 négyzetölnyi szoba, kis asztallal, szekrény és kamra helyett „két kötélén egy fél szál deszka lóg,” ágya rettentően csikorog. Ennek ellenére sok a vendég, akik zöme Kolozsvárról és Marosvásárhelyről érkezett.³⁷

„Korond egészen magyar fürdő, s míg Előpatak és Borszáken nagyrészt külföldiek szoktak egybejönni, akkor itt a magyarság seregel össze. Nem azért, mintha rosszmájú és szűkkeblű ember sok lenne köztünk; hanem inkább azért, mert itt fesztelen magyar élet s kedves, hazafias vendégkoszorú szokott lenni, mert a vidék valójában vonzó, meglepően szép, s igen sok tekintetben érdekes, amennyiben a természet megragadó szépséggel, az emberek múlt dicsőség emlékműjeivel kedveskednek” – jellemezte találóan Orbán Balázs 1868-ban – már a kiegyezés után – a Hargita lábaihoz simuló fürdőt.

A Bach-rendszerben megnőtt a jelentősége a fürdők viszonylagos szabadságának. Általánossá vált a magyaros viselet. Jellemző volt kvaterkázás közben a szabadabb, szókimondó „politizálás”. Különös jelentőséget kapott a *Rákóczi-induló*, amely állandóvá vált a szezonra szerződötetett zenekarok repertoárjában. Korond fürdőjeletének kimagasló eseménye volt Reményi Ede hegedűművész koncertje 1860. augusztus 5-én.³⁸

A korondi fürdőjelet nagyon egyszerű volt. Jakab Elek 1866-ban így írja le a napi-rendet: „Fürdői életrendet illető szabályok: reggel 6–8-ig séta, társalgás, és zeneközben, a légmérsékhez képest öltözve, éhgyomorra való rendes borvízivás, egy pohárkától kezdve 5–6-ig, gyenge mellűek s a nők többnyire poharaikba, harmadrésznyi kecsketejet fejnek a mérsékelt díjért szolgálatukra álló kecskékből, szép piros székelyleányok által, a mi nem csak a víz csípősségét veszi el, de a mell és tüdő gyógyulását is hadhatósan előmozdítja; 8-kor van a reggelizés, nagyobbára kecsketejjel, kivált az erős betegek részéről; 8–10-ig a férfiak, 10-től délutáni 1-ig a nők fürdése, künn a hideg sós gyantás fürdőben, a minek középmelege 12–14 fok, s érette semmi díj nem fizettetik, csak a fürdő ruhákra vigyázó s azokat tisztán tartó asszonynak

³⁶ Meghívás a korondi borvízre. *Kolozsvári Lap*, 1851. május 13.

³⁷ N. D.: Korond, július 21. *Korunk*, 1862. július 27.

³⁸ ZEPÉCZANER Jenő: Korondi hangversenyek. *Sóvidék*, 2010. november. 28–30, 94.

ZEPECZANER JENŐ

némi jutalomdíj; vagy a fürdő-házakban sós és borvízből készített meleg fürdőkben, mik közül a tiszta borvízből való fürdő ára 25 – a borvíz és a sós vízből valónak 50 kr. (előfizetve 12-nek ára csak 10 ft), mindkettőben 8–15 percig tart a fürdés, utóbbiakban erősebbeknek fél óráig is lehet maradni; fürdés után a test felmelegül, azután rövid álmom, később ebéd, a miből a szeszes italok, erős ecetes étkek kihagyandók; az ebédet gyümölcs zárja be (ért cseresznye, jól megcukrozott eper és málna). Éretlen, vagy durva gyümölcsöket, úm. almát, körtvét egyáltalában a fürdő helyiségben sem tűrnek meg; ebéd után rövid pihenés, azután látogatások, séták künn a füvek és száradó szénarendek között és ligetekben; estve ismét 5–8-ig a légmérsékhez képest öltözve, séta és társalgás szintén zeneközben, könnyű ozsonna és jókor fekvés. Nagyon szenvedők eleinte üstben melegített 24–28 fokú vasas borvízben fürödnek, melyhez egy vagy két rész hideg, gyantás sós víz vegyítetik; erősebbek kezdetben azonnal künn a szabad sós fürdőben. Férfiak rendszeren gyalog mennek ki és jönnek be, a mi e zöld és virágos mezőkön valódi gyönyörűség a lélekre, rendkívül üdítő a testre nézve, nők és aggottak szekéren. Gyomorszorulás többeknél következőn az erősen vasas borvízivásból: ennek mérséklésére a borvizet meleg kecsketejjel, budai vízzel vagy késhegynyi karlsbadi sóval vegyítve szokás inni; sokan kecsketejet reggeliznek és vacsorálnak, s az ilyeknek nem csak, hogy ez a bajok nincs, hanem álmuk is édes, nyugodt és üdítő.”³⁹

1863-ban a 189 „vendég mulattatására parajdi cigányzenészek voltak szerződtetve. A vendéglős járatott egypár pesti és erdélyi napilapot, és az a vendéglő előcsarnokában a vendégek rendelkezésére állott. A vendégek külön épületekben lakván, az ismeretség a már akkor is divatos ivókúra alatt csakhamar megtörtént.”⁴⁰

Többszöri tulajdonosváltás – köztük volt a marosvásárhelyi református kollégium is –, a megváltozott társadalmi, gazdasági környezet a fürdő válságát eredményezte. Kezdetben – a vasútvonalak kiépítése előtt – viszonylag előnyös volt Korond földrajzi helyzete. „Az erdélyi magyarság leginkább ezt látogatja, minthogy az eddig említettek közt leginkább bent fekszik az országban: Maros-Vásárhelytől mintegy 8 mérföldre, Udvarhelyszék területén.”⁴¹

Egy újabb reményteljes szakasz kezdődött a fürdő történetében 1892-ben. Orbán Félix bárótól (Orbán Balázs bátyja) Gáspár Gyula marosvásárhelyi kereskedő vásárolta meg. Az új tulajdonos megkezdte a fürdő felújítását. A sétány fasorát meghosszabbították, „kényelmesebb szerpentin utakat készítettett, sok fenyőfát ültettek ki, s általában a fürdő parkját tervszerűen átalakították, [...] a régi lakóházakat jó karba helyeztette, s a szobákat mind fertőtlenítette. A fürdő évadra egy új lakóház is készült

³⁹ JAKAB Elek: A korondi fürdő Erdélyben. *Vasárnapi Újság*, 1866. június 1.

⁴⁰ *Erdély nevesebb fürdői 1902-ben*. Szerk. RIEGLER Gusztáv. Budapest, 1903, 241.

⁴¹ RÉTHI Lajos: A székelyföldi gyógyfürdőkről. *Vasárnapi Újság*, 1873. szeptember 14.

Maros-Torda megye fürdőlete a dualizmus korában

24 szobával. A hideg és a meleg fürdőket is teljesen helyreállítják, s nevezetes újítás leendő, hogy az annyira híres, sós égvényes fürdőt, mely eddig távol a hegyen volt, egész az országút széléig levezetik, ahol az e célra megszerzett földterületen két fürdőmedence épül, egy a nőknek, másik a férfiaknak. A borvízkút nagy újításon ment keresztül. Szakértő kútmeister vezetése alatt a kút két forrása két külön köpübe lett vezetve, úgy, hogy egyik a gyengébb, másik az erősebb borvizet tartalmazza.”⁴²

A kiváló korondi vizet korábban nem palackozták. Gáspár Gyula tervezte, hogy töltőállomást rendez be, ezért megvásárolta a legújabb típusú, Budapesten gyártott, Oelhofer-Walser típusú palackozó gépet. Ugyanakkor Hankó Vilmosmal újra vegyelemezte a gyógyvizet és a sós vizet. A következő években felépült a „Firtos vár” nevű villa és más szálláshelyek.

1893-ban a fürdőnek 280 állandó vendége volt, és 6000 palack vizet hoztak kereskedelmi forgalomba, melynek legnagyobb része marosvásárhelyi fogyasztók asztalára került. A kedvező változások, a beruházások ellenére a következő években látogatottsága visszaesett. A tulajdonos ezt a *Közérdek* marosvásárhelyi újság félretájékoztatásának tulajdonítja. Az újság hírül adta, hogy a korondi fürdő megszűnt, mert elapadtak a forrásai. A millennium évében vendégforgalma újra emelkedett, ami a beruházásoknak is tulajdonítható. Tovább hosszabbították a fenyővel beültetett sétányokat, gyógykonyha (diétás konyha) kezdte meg működését, és a meleg fürdők porcelánkádat kaptak. Ásványvize a millenniumi kiállításon elismerő oklevelet nyert. A Maros-Torda megyei fürdők állapotát tekintve „nem csoda, ha a marosvásárhelyi közönség egy része merőben elszokik a szovátai és görgénysóaknai fürdőtől, s a távolabb fekvő Korondra igyekszik, melynek tulajdonosa tetemes összegeket fordít a fürdő emelésére”.⁴³ Korond a század végén élte utolsó fellendülési időszakát, mikor Szovátán az Alsótelep már tönkrement, és még nem kezdődött el a nagy fellendülés a Medve-tó melletti Felsőtelepen.

A 20. század elején a látogatottsága visszaesett. A székely fürdőkön a vendégek száma általában hullámzó, de Korond-fürdő már nem tudott kilábalni a válságból. Hanyatlásának nem egyetlen oka, de jelentős tényezője, hogy a vasúthoz közelebb eső Szováta kapta meg a vendégek zömét. Az első világháború után a Gáspár-örökösök kénytelenek reális áránál olcsóbban eladni a telepet (a helyi szóbeszéd szerint ehhez hozzájárult egy tetemes kártyaadósság is). A telep újabb tulajdonosai rövidesen felszámolták a telepet. Elsőnek a sétányok könnyen értékesíthető fenyőfáit vágatták ki.⁴⁴

⁴² A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése Kerületének Közgazdasági Viszonyairól az 1892-ik Évből. Marosvásárhely, 1893, 168.

⁴³ Fürdői élet. *Maros-Vidék*, 1895. június 30.

⁴⁴ SZŐCS Lajos: A korondi fürdő. *Korondi sokadalom*. Csíkszereda, 2002, 130–137; JÓZSA András: A Sövidék fürdői. *Korond*, 2002, 94–123.

ZEPECZANER JENŐ

Áprily Lajos: *Most már a holt fürdőt is ismered* című elégiájában állított emléket az elpusztult Korond-fürdőnek.

Szováta viszonylag későn indult a székelyföldi fürdők versenyében.⁴⁵ Kezdetben mesterségesen kialakított, sós vízzel feltöltött gödrökben, természetes és gáttal fel-duzzasztott mesterséges tavakban fürödtek. Orbán Balázs említi a tavakat: „Hol van az a két roppant tó, mely bár egymás közelében volt, egyiknek vize jéghideg, míg a másiknak vize (csak ½ lábnyira is a vízfelület alatt) égető meleg volt, s melyben annyit fürödtem én is gyermekkoromban? Elfakadtak azok 1850-ben [...]”⁴⁶ Orbán Balázs és a környékről mások is a 19. század első felében egy heliotermikus tóban fürödhettek, amely elpusztult. Szováta falu mellett kis fürdőző hely alakult ki, amelyet 1861-ben említenek első ízben fürdőtelepnek.

A Veress József által építtetett telep a tömény sós vizű medencével, a vendéglővel és nyaralókkal, mellettük a családi nyaralókkal a vidék, a marosvásárhelyiek kedvelt fürdőhelye volt. Géra-fürdő, a Telep volt az első fürdőhely. Csak később kezdték a vendégek birtokba venni, inkább kirándulóhelyként, a magasabban fekvő Fekete-tavat.⁴⁷ „Új fürdő Szováthán” – adják hírül 1874-ben. A sóhegyek közötti meleg tavak közt a „Feneketlen- vagy Büdös-tó”⁴⁸ tűnik ki. Ezelőtt is fürödtek kis köpükben és gödrökben, de nem voltak fürdőépületek, nem volt vendéglő, sem szállás. Tavasszal kezdtek hozzá egy medence kiásásához, amely el is készült, és vetkőzözőbakkal is ellátták. A fürdő négy részre van osztva: „1-ső osztálya úri nők, 2. úri férfiak, 3. közrendű nők, 4. közrendű férfiak számára. A kádas fürdő építéséhez is hozzákezdték, ugyan úgy a vendéglő.”⁴⁹

1878-ban is a vendégek többsége Marosvásárhelyről érkezett. A torboszlói Bereczki család saját házban lakott, amelyet 1877-ben építtetett. Többen készülnek nyári lakot építeni: Tolnayné, a makfalvi Dózsa család, Tibáld Mihály, Gálfi Sándor, Stephani Demeter.⁵⁰ „Szováta vidéki fürdőhely, Marostorda megyének, Udvarhely-, Kisküküllő megye egy részének gyógyfürdője és Marosvásárhely városa polgárainak szintén gyógyfürdője és egyik üdítő nyári mulatója. Rendes látogatói a középbirtokos nemesség, a városi tehetősebb és jobb módú művelt kereskedők, iparosok, [...]

⁴⁵ FEKETE Árpád – JÓZSA András – SZÓKE András – ZEPECZANER Jenő: *Szováta 1587-1989*. Székelyudvarhely, 1998; ZEPECZANER Jenő: *Fürdők a Hargita nyugati oldalán a dualizmus korában*. *Korunk*, 2009, 8. sz., 36-45.

⁴⁶ ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. IV. Marosozék. Pest, 1870, 16.

⁴⁷ BÁNYAI János: *A Székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai*. Odorhei, 1938, 110–111.

⁴⁸ A forrásokban több néven fordul elő, Feneketlen-tó, Jordán-tava, Büdös-tó, végül a Fekete-tó név vált általánosan elfogadottá.

⁴⁹ Új fürdő Szováthán. *Székely Híradó*, 1874. szeptember 2.

⁵⁰ TÖRPÉNYI János: *Fürdői tudósítások. Maros-Vidék*, 1878. augusztus 1.

rendesen a főváros, Budapest is küld néhány vendéget.”⁵¹ – vonta meg a vendégek körét egy fürdővendég. „Szovátán (Küküllőmenti járás) [...] egy sósferedő, szabad ég alatt néhány vendégházzal közös vendégfogadóval, orvos nélkül. [...] Az előbbinél [Görgénysóakna] még primitívebb állapotban van. E fürdők emelésére a múlt évben sem sok történt.”⁵² Veress József fürdőtulajdonos a hírlapokban reklámozta a fürdőt, de nem volt meg a fürdőnyithatási engedélye. Ezért az alispán a fürdő hirdetését betiltotta.

A gyógyvizeket 1880-ban elemezte Lengyel Béla a budapesti vegytani intézetben. Úgy találta, hogy a halli (Tiroli) és reichenhalli (Bajorország) vizekhez hasonló. Ugyanakkor hivatalos orvosi javallatok is készültek.⁵³ 1881-ben megkapta a gyógyfürdő minősítést.

A régi, alsótelepi fürdőről ír Harmath Lujza írónő, aki egészségét nyerte vissza Szovátán. „Nagy bajjal ment az indulás. Egész társzekeret kellett magammal vinnem. Ágyneműt, mosdó eszközt, tükröt s egyéb apró dekoráció dolgokat, melyek hat hétre is nélkülözhetetlenek látszanak egy kényelemhez szokott ember előtt. (Ez a legnagyobb baja erdélyi fürdőinknek!) Egy kisdéd, deszkával fődött házban találtam szállást – úgy nevezik, hogy Tolnay villa!!! – a hol aztán az idők folyamán volt alkalmam megismerkedni a nyári zápor barátságos cseppjeivel is. A berendezés állt egy ágy, egy asztal, két szék, egy priccs és fogasból, s pedig egyike a legjobb szállásoknak. (Kevesebbet már nem is lehetne bele rakni!)

A fürdő különben egy 20–25 szobából álló telepből áll, vendéglővel, hol igen jól lehet étkezni. Itt egy szoba ára: deszka-fedéllel, melynek megvan az a szobámról említett jó tulajdonsága a záporosóval, 10 forint havonként! A zsendellyel fődött arisztokratikusabb 12 forint. A berendezés ugyanegy a Tolnay villával. A sétahely ott van a kis telep udvarán, öt sor különböző fából, a zenét rendesen valamely közeli falu vagy mezővároska vályogvető telepe szolgáltatja. No, ezek igaz, hogy nem húznak Chopin keringőt! Van egy néhány magántulajdon és használatban levő nyári-lak, mint a Gáspár, gyönyörű parkkal, Csongvay, Bereczky és Dósa villák, de ezekben ritkán lehet szállást kapni, habár úgy kényelem, mint csinosság tekintetében, bármily kritikus igényt kielégítenek. Ilyen körülmények között lehet képzelni, milyen bizalmatlanul fogadtam a fürdő dolgát is. A sós, úgynevezett Fehér-tó körül deszkából épült kabinok vannak, melyeknek ajtóit örökké harcban állanak a szelekkel, a berendezés

⁵¹ Egy 1881-ik évi fürdővendég: A szovátai fürdőről. *Maros-Vidék*, 1883. június 7.

⁵² *Egyesült Maros-Tordavármegye 1878-diki Állapotáról s Tett Közigazgatási intézkedésekről Évi Jelentése a Vármegye Alispánja Szentiványi Kálmánnak*. Maros-Vásárhelytt, 1879, 25.

⁵³ DÓZSA Károly: Felfedezett kincs. A szovátai sós-vasas fürdő. *Maros-Vidék*, 1880. május 6; PÉTERFFY József: A szovátai gyógyfürdőnek vegyelemzése és a rá adott orvosi vélemények. *Maros-Vidék*, 1883. május 24.

ZEPECZANER JENŐ

egyetlen padból áll, kiszolgálát semmi. Ide kellett járnom nyomorékan, pálcára támaszkodva, életuntan, halálvággyal szívemben, minden nap. Eddig van az árnyoldala e helynek; elmondtam, hogy ne fogja rám senki, hogy bekötött szemmel beszélek. Ez után jön a napsugaras rész. Egy hét múlva úgy éreztem, hogy a palcát csak megszokásból hordom és nem szükségből, tíz nap múlva kocsin kimentem a Fekete-tóhoz, mely gyönyörű tölgy-erdő közepén fekszik, s itt használtam az iszapot bekenésre és a kényelmesebb berendezésű fürdőt, melytől a daganat szemmel láthatólag napról-napra apadt. Három hét múlva gyalog tettem meg a húsz percnyi utat, s hat hét alatt meg voltam gyógyulva. És ekkor láttam, – új életre kelt reménnyel – hogy mily intelligens társaságba jutottam, mily tűrhető az ellátás és mily felséges festői vidék. Egy elhanyagolt Salzkammergut. Minden kellék megvan itt, hogy nagyszerű fürdővé, a szenvedő emberiség áldásává, jóltevőjévé legyen e hely, csak a kéz hiányzik, mely életet öntsön belé.”⁵⁴

A fürdőélet szabályai egyszerűek voltak 1883-ban. Fürdés reggel 8 órától 1 óráig. Fürdeni melegített vízi kádakban, medencékben és a Fekete-tóban, vagy, ahogy a szovátaiak nevezik, a Feneketlen-tóban lehetett. Boleman István szaktekintélye volt a gyógyfürdőzésnek. A sikeres kúra feltétele volt a lakás, a ruházat, a fürdés, az ásványvíz-ivás, az étrend, mozgás és pihenés szabályainak betartása. Általános szabály: *Semmiben se szertelenkedj!*⁵⁵ Az egyes fürdőhelyekre sétálva lehetett eljutni, a Fekete-tóhoz szekér is járt. A Gyergyói-bánya sósfürdőre, a Veres-tó és Nagy-tó helyekre kevesen járnak fürdeni. A nap reggel 6 órakor kezdődik „fürdő-zenével”. Dudui Tóni zenekarát Ditróból szerződtették. Az előző években székelykeresztúri zenészek léptek fel. A ditróiak „minden tekintetben csak falusi cigányok, mégpedig a tolakodó és szemérmetlen muzsikus-faj legszembeötlőbb alakjaival tarkítva és kibővítve a makfalvi cimbalmos még speciálisabb alakjával”. Fürdő zene idején folyt az öltözés, reggeli, azután a fürdés következett. 12 órakor kezdődik az ebéd Zakariás Péter parajdi vendéglősnél. Az ebéd kielégítő, rendszerint 4 tál [fogás], csütörtökön és vasárnap 5 tálból áll, ára 70 kr. Ebéd után olvasás és társasjátékok, séta töltik ki az időt a du. 6 órakor kezdődő sétáig, mikor „a fürdőtelep sétányán, vagy a lakszobák előtti tornácón szemlélhetjük a divat majmolását nem űző fürdő közönséget”.⁵⁶ Vasárnapokon bálók voltak. A telep jellegzetes személyisége volt Petelei István marosvásárhelyi író,⁵⁷ aki nyaralóházat építtetett, mely elé székelykaput állíttatott.

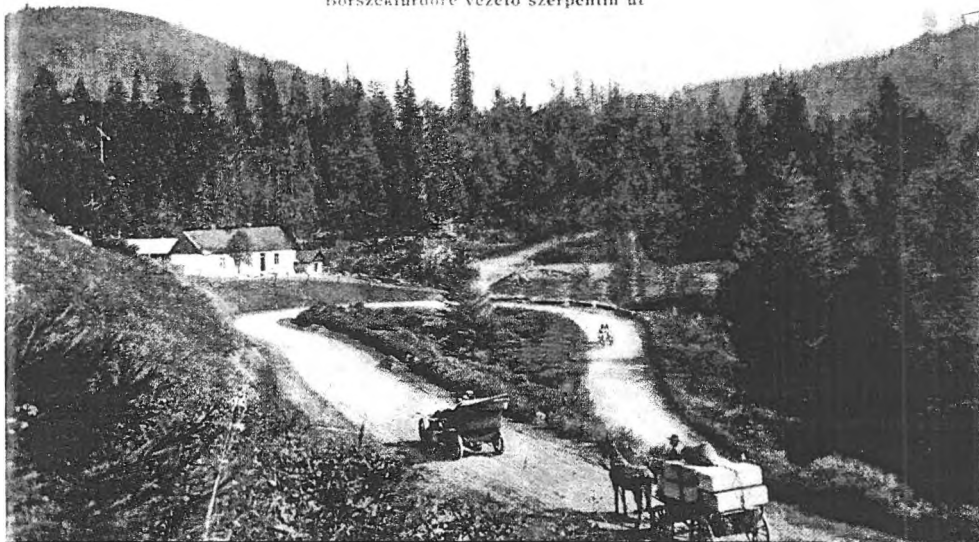
⁵⁴ HARMATH Lujza: Szováta fürdő. *Erdély*, 1892, 4.

⁵⁵ BOLEMAN István: Fürdői életrend. *Erdély*, 1897, 8–10.

⁵⁶ (-8.): Fürdő-idény. *Maros-Vásárhely*, 1883. augusztus 9.

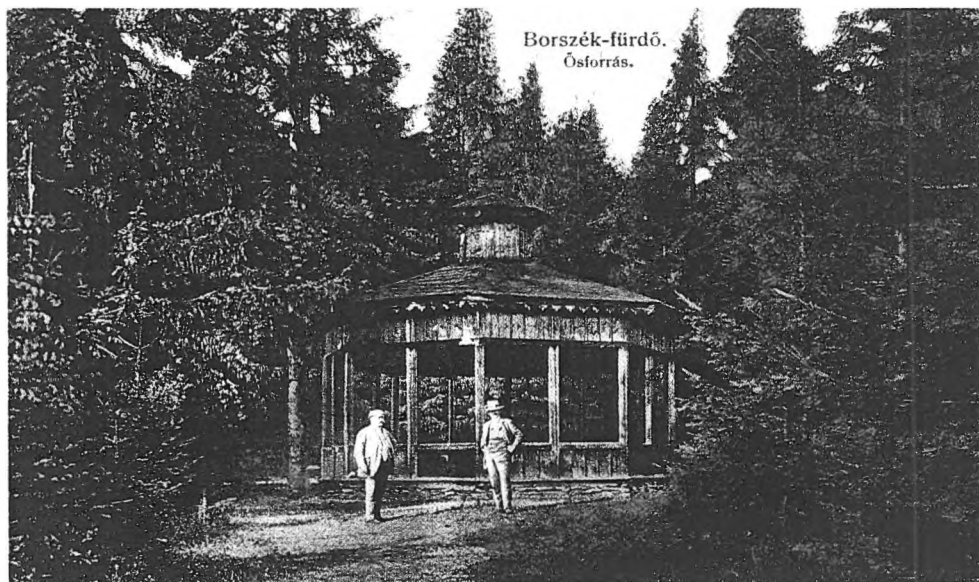
⁵⁷ Az író emlékére az egykori otthona helyén álló Bocskay Vince műterem-házára a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Alapítvány helyezett emléktáblát, melyet az Alapítvány meghívására Issekutz Sarolta avatott fel 2002-ben.

Borszékfördőre vezető szerpentin út

48. Hajtőkanyar a Borszékre vezető úton

49. Borszék, Ősforrás

BORSZÉKI
BORVIZ

„SAVANYÚVIZEK KIRÁLYA”
KAPHATÓ MINDENÜTT.

Szorgalmosság Borzéké

BORSZÉK GYÓGYFÜRDŐ
KLIMATIKUS GYÓGYHELY

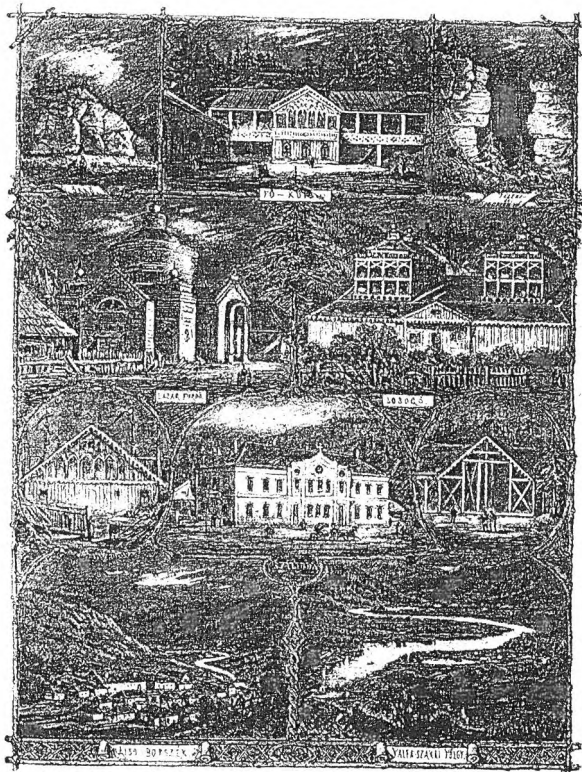
CSIK
MEGYÉBEN
A
SZÉKELYFÖLDÖN.

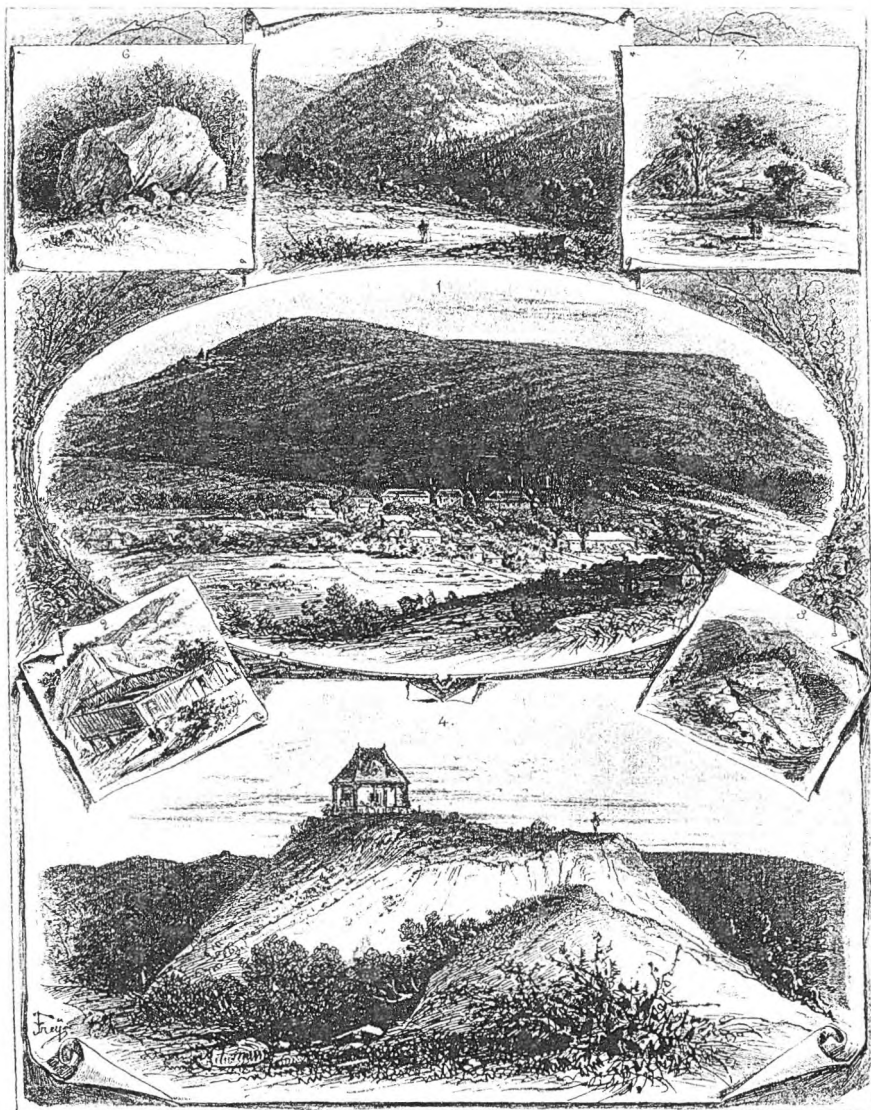
316
CZETTEL ÉS DEUTSCH BPEST.

51. Borszék. Bellevue villa

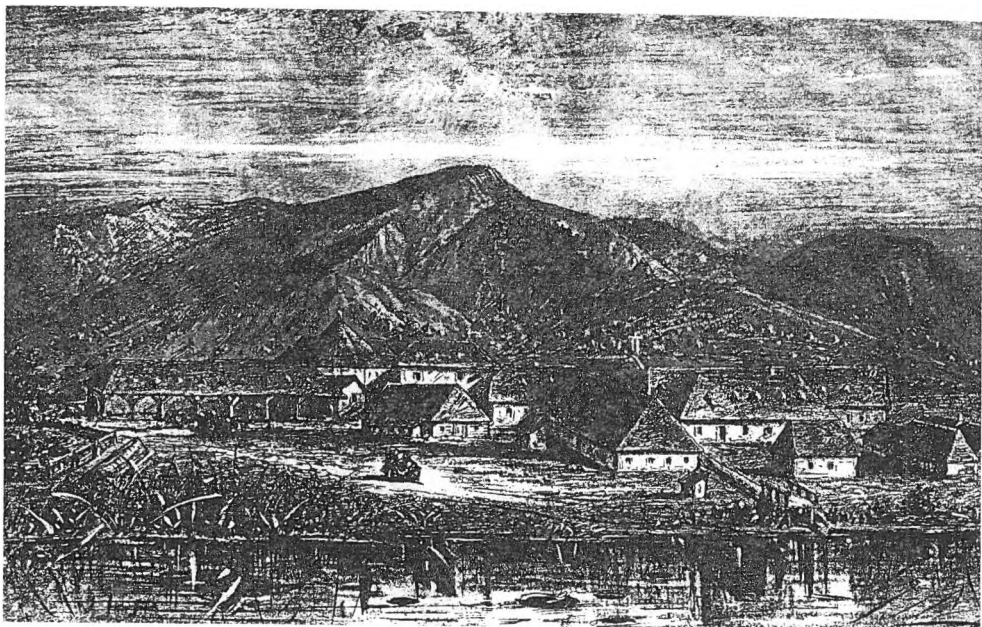
52. Borszék

Hazánk földje: A korondi fürdő és környéke.

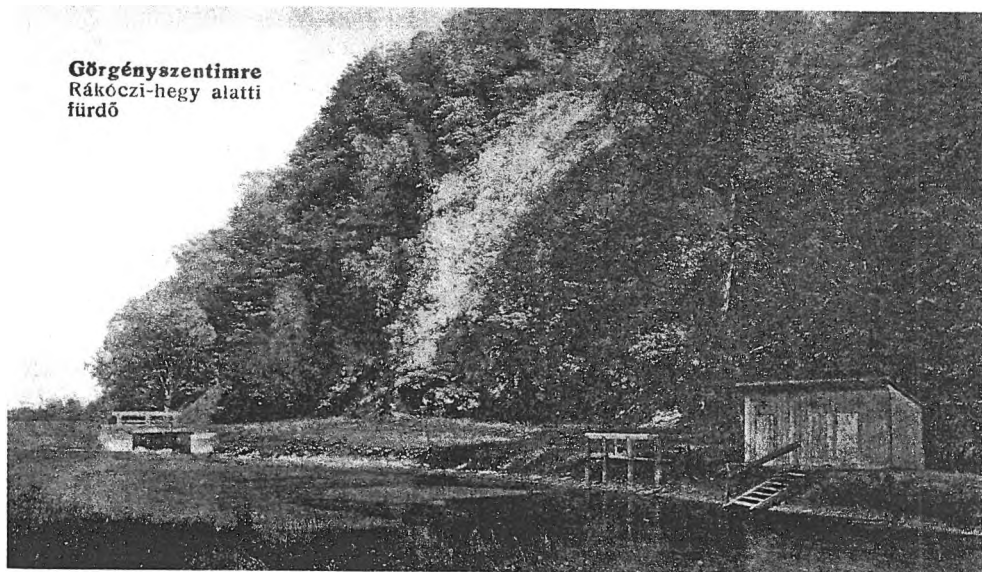
Nemzeti olvasókönyv 1897. évi 3. kötet.

1. A korondi fürdő 2. Szekje sós fürdő. 3. Felső hegyes Szekje 4. Csiga-hegy 5. Firtus. 6. Ezt asztal. 7. Firtus var romjai.

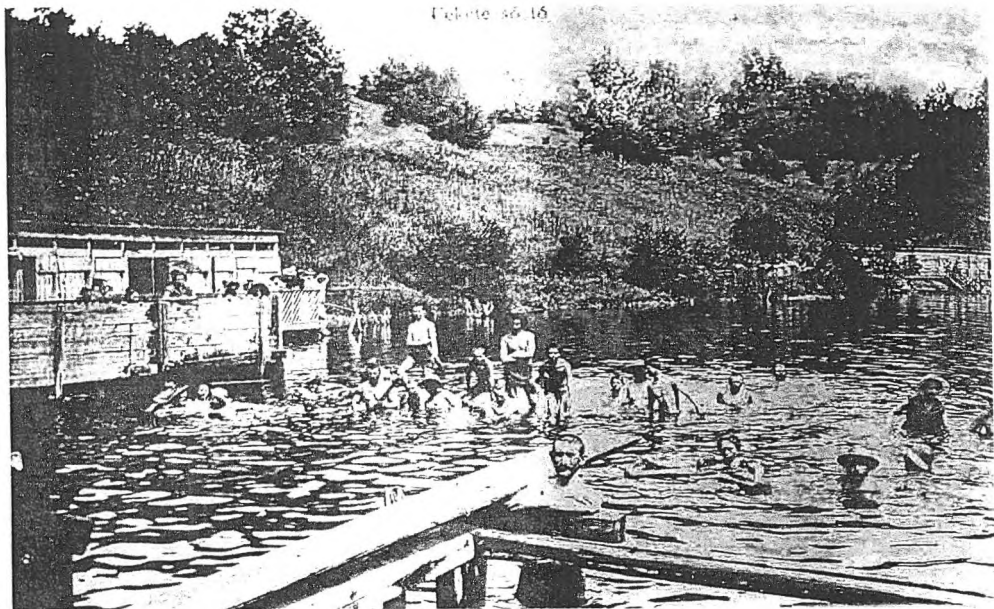
54. Parajdi sószirtek

55. Görgényszentimre

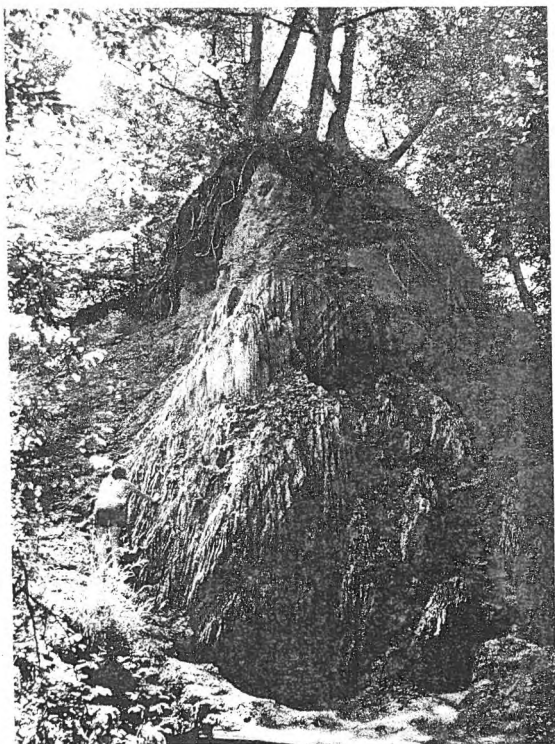

Görgényszentimre
Rákóczi-hegy alatti
fürdő

Fekete-tó 56. t.é.

56. Szovátaí Fekete-tó

57. Szovátaí sóhegyek (Só-Kárpátok)

Maros-Torda megye fürdőlete a dualizmus korában

„Korondra és Szovátára a hét folytán sok család utazik el városunkból.” 1883-ban egy fürdői levélben írta a *Maros-Vidék* levelezője. „A fürdőtelepen jó ismerősök fogadtak, s azóta napról-napra szaporodnak. olyannyira, hogy egy egész kör alakulhatott a marosvásárhelyi vendégek csoportjából. A megyei intelligencia is szépen van képviselve. [...] Az elősorolt névsorból látható, hogy Marosvásárhe! és vidéke ugyancsak szépen van képviselve a szovátai fürdőn.”⁵⁸ „Szovátán egy darab Marosvásárhely észlelhető. *Üdülő helye lett ez a székely főváros közönségének.*”⁵⁹ A szovátai fürdő egyik legfelkaroltabb fürdője a székely főváros közönségének. Családok és egyesek számára sok kényelmes szállás kínálkozik. Egy fürdőhelyekről szóló beszámoló 1892-ben így írt: „A szovátai fürdő egészen benépesedett. Főleg Maros-Vásárhely és Maros-Torda vármegye értelmisége van jelentékenyen képviselve: A maros-vásárhelyi királyi ítélőtábla akár tanácsülést is tarthatna. Van tanácselnök és vannak előadó és szavazó bírák.”⁶⁰ Ugyanabban az évben a *Magyarország és a Nagyvilág* című tekintélyes lap is megerősíti: „A legújabb időben Szováta község közelében egy sós fürdőtelep keletkezett, melyet főleg Marosvásárhelyről, sőt távolabbi vidékekről is évenként pár száz vendég keresi föl [...]”⁶¹

Alapítója halála után úgy tűnt, hogy az Alsótelep tönkremegy a hosszas hagyatéki perlekedés következtében. Az Alsótelep maradék épületeit az 1970-es árvíz söpörte végleg el. Addig egy melegített vizű kádfürdő és egy kabinokkal körülvett medence működött még.

A Medve-tó „felfedezése” és a Felsőtelep kiépítése Szovátát nagyon rövid idő alatt a négy elsőrendű székely fürdő közé emelte – Borszék, Előpatak és Tusnád sorába –, ahol élénk fürdőélet virágzott.⁶² A 20. század első évtizedében, mikor fürdőink forgalma visszaesett vagy jobb esetben stagnált, Szováta a régió legkedveltebb fürdője lett, majd országos hírnévre tett szert. Ezt a természeti adottságainak – Hankó Vilmos szerint „Valóságos természet csodája! Csoda, mint látvány, csoda, mint tünemény”⁶³ – és több más kedvező tényező együttes meglétének köszönheti. A vasút a közelébe ért, bekapcsolódhatott az országos hálózatba. Lehetővé vált, hogy Budapest–Szováta távon közlekedő vagonokat indítsanak. Fejlődésének meghatározó tényezője volt, hogy az ugyancsak gyorsan fejlődő Marosvásárhely közelében feküdt, a város „saját” üdülő és gyógyfürdő helyévé vált.

⁵⁸ Fürdő-idény. Marosvásárhelytől Szovátáig. *Maros-Vidék*, 1883. július 26.

⁵⁹ Fürdői élet. *Maros-Vidék*, 1884. július 15.

⁶⁰ Fürdőidény. *Marosvidék*, 1892. július 24.

⁶¹ NEMES Ödön: Hazánk földje. Szováta és környéke. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1882. április 30., 283. + Egész oldalas illusztráció négy rajzzal Szovátáról. Nemes Ödön rajza után Frey J. V. Első képek Szovátáról!

⁶² ZEPECZANER Jenő – SZÓKE András: *Szovátai fürdőélet*. Szováta, 2003.

⁶³ HANKÓ Vilmos: Szováta. *A Mi Fürdőink*, 1902, 1., 1–3.

ZEPECZANER JENŐ

Több szakaszban keletkezett a Medve-tó, amely később meghatározta a fürdőélet, a fürdőkultúra fejlődését. Kezdetben nem keltett érdeklődést. Sós vize, amely a felszínen átfolyó édesvízzel tökéletes hőakkumulátort képezett, zavartalanul melegedhetett a sóhegyeken növő dús vegetáció árnyékában. Partján csak 1894-ben építette fel az első villát a terület tulajdonosa, Illyés Lajos, aki használati jogot szerzett rá a kincstártól. 1900-ban bejegyeztette fürdővállalatát, majd 1902-ben megvásárolta a Veress halála után tönkrement alsó fürdőt. Közben a magyar természettudósok érdeklődésének központjába került a 80°C-ra is felmelegedő Medve-tó, amelynek titkát végül is Kalecsinszky Sándor oldotta meg: felfedezte a heliotermia jelenségét, és elméletét kísérleti úton is bebizonyította.⁶⁴

Sándor János, Maros-Torda megye főispánja villája mellett telket adományozott a fürdőtelepi katolikus kápolna felépítésére. Gomba módra nőttek ki a kisebb-nagyobb villák, szállodák a Felsőtelepen. 1905-ben már 60 villát számoltak össze, de ez a vendégek számához viszonyítva még mindig kevésnek bizonyult. „Szovátán jelenben a Rákóczy, Bercsényi, István és Hunyadi vendéglőn kívül mintegy hatvan villa fogadja be a vendégeket. Csak az idén húsz villa készült, melyek közül szebbek a következők: Sándor János [volt főispán és államtitkár], Zeyk Dániel [főispán], Kőszeghi Sándor [Pest megye főlevéltárosa], Tauszig Hugó [a Maros-Torda megyei Iparkamara elnöke], Szentiványi, Illyés, Jancsó, Solymossy, br. Csongvay, Agyagásy [a megye főorvosa], Gáspár, Pogány, Jákó, Törpényi, Gagy, Óriás, Györffy, Gyarmathy stb. villák.”⁶⁵

Szovátán 1948–1951 között 130 villát államosítottak,⁶⁶ köztük a híres polgármesterét, Bernády Györgyét is. 1941-ben 76 villában és szállodában 806 szoba állt a vendégek szolgálatára.⁶⁷ Több villatulajdonosról tudjuk, hogy Marosvásárhelyen volt az állandó lakhelye.

Borszék fürdőhely⁶⁸ csak 1889-ben kapta meg hivatalosan is a *gyógyfürdő* minősítést (Szováta 1881-ben, Görgénysóakna 1896-ban).⁶⁹ A fürdő késői hivatalos elismerése nem minősíti a fürdő természetes gyógytényezőinek használatát. Az itteni „sava nyú vizeket” már a 18. századi, legkorábbi szakirodalom is leírja.

⁶⁴ KALECSINSZKY Sándor: *Naptól fölmelegedő sós tavak. (Szováta meleg-forró sós tavai.)* Természettudományok Elemei. III., Budapest, 1904.

⁶⁵ Egy fürdővendég: Szováta-fürdő. *Székely Udvarhely*. 1905. augusztus 6.

⁶⁶ Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala. Maros–Magyar Autonóm Tartományi Néptanács levéltára, Titkársági iratok, 1951. (Situația vilelor)

⁶⁷ Az 1941. évre megállapított árak. Szováta, 1941. április.

⁶⁸ Köszönöm Farkas Aladár borszéki helytörténész segítségét.

⁶⁹ PREYSZ Kornel: *Fortschritte auf den gebiete des Badewesens in Ungarn in den letzten 25 Jahren*. Budapest, [1900] 17.

Maros-Torda megye fürdőjelete a dualizmus korában

A hegyek közé rejtett Borszék nehezen megközelíthető helyen keletkezett. A Habsburg-birodalomban már a 18–19. század fordulóján ismert⁷⁰ és elismert, beigazoltan is gyógyító hatású ásványvizeiért, természetes állapotukban megmaradt fenyőerdeiért kedvelt fürdőhely Achilles-sarka a nehéz elérhetősége volt. Vendégei két irányból érkeztek. Az Erdély és Moldva határán elhelyezkedő helység keleti irányból érkező román vendégei is hegyi utakon közelíthették meg. A vámháború kezdetéig a fizető vendégek jelentős hányadát – akárcsak Előpatakon és Tusnádon – a Kárpáton túli vajdaságokból, majd a Regátból (Román Királyság) érkező pénzes nyaralók, gazdag bojárók és az Erdélyből kivándorolt magyar kézművesek, kereskedők tették ki, akik aranyakkal fizettek.

„Borszékre leginkább 3 irányból jönnek a vendégek; délről Brassó felől, keletről Moldvából és végre Szász-Régen felől. A dél felől jövők utolsó vasúti állomása Brassó, az erdélyi részek legnépesebb, legmagasabb, legiparosabb, páratlanul szép fekvésű városa.

A délről vezető útvonal hossza Brassótól mint utolsó vasúti állomástól 189 kilométert tesz. Az út, mely Csíkgyergyón átvonul, egyike a legérdekesebbeknek. Minden lépésre, minden fordulatra új meg új meglepetések várnak az utazóra. A látnivalók sokasága, az útvonal mentében eső vidékek bámulatos szépsége bőven kárpótolja az utast az út fáradsalmiáért.

A Moldvából jövőknek Piátrától, az utolsó vasúti állomástól 85 kilométernyi utat kell megtenniök. Az út a Borpatak és Bisztricsora völgyén, a regényes tölgyesi szoroson vezet keresztül. A Budapest-, Nagyvárad-, Kolozsvár-, Marosvásárhelyről jövő vendégek – tehát a vendégek zöme – Szász-Régen felől érkeznek.”⁷¹

1871. november 20-án indult meg a személy- és áruforgalom Gyulafehérvár és Marosvásárhely között vasúton, ezután még 15 évig kellett várni, hogy eljusson Szászrégenig az első vonat. A helyi újság nagy, keretezett hirdetésben tudatta: „Megnyitása a Gyula-Fehérvár – Maros-Vásárhelyi vonalnak, mely folyó 1871. évi november 20-án az általános forgalomnak átadatott. Az ezen vonalon levő minden állomás úgy személyeknek, podgyász és gyorsárúknak, valamint teherszállítmányoknak felvételére be van rendezve.”⁷² Naponta egy gyorsított vegyesvonat és egy vegyesvonat közlekedett mindkét irányba.

Az utazás gyorskocsival egy vagy két napig tartott. Az útiköltség és a járulékos költségek megdrágították a nyaralást. 1882-ban egy szobát lehetett bérelni 20–40 Ft-ért az egész szezonra. „Az élelem pedig éppen potom-árú volt, havonta 33 frttal reg-

⁷⁰ Ásványvizét már WAGNER, Luc[as]: I. m. 53–59. ismertette. (Ezt a részt Mátyus István írta.)

⁷¹ HANKÓ Vilmos: *Székelyföld*. Budapest, 1896. (Reprint Budapest, 1993.) 288–289.

⁷² *Székely Híradó*, 1871. november 22.

ZEPECZANER JENŐ

geli, ebéd és vacsora. A szegény hivatalnok jöjjön ide spórolni.”⁷³ A fürdőhely *fejlődésének legnagyobb akadály a vasúttól való nagy távolsága*, összegzi a kortársak véleményét Moldován Gergely.

A korabeli közgazdászok, szakírók, a fürdőtulajdonosok nagy reményeket fűztek a vasúthálózat kiépítéséhez. Nem vették figyelembe azt, hogy a vasút olcsóbbá, kényelmesebbé, rövidebbé teszi az utazást fürdőinkbe, de ugyanakkor a távolabbi fürdőhelyek, a Magas-Tátra, a Balaton, az Adria, az alpesi fürdők, a Monarchián kívüli, külföldi fürdők elszívó ereje is jobban érvényesülhet. Ezt Moldován Gergely korabeli megfigyelése is igazolja: „A vendégek nagy száma a hazából kerül ki. Ma már Romániából koránt sem jönnek át annyian, mint eddig és pedig nem azon oknál fogva, mert a vasutak kiépítése által ez az ország a külföldhöz igen közel esik. A bojár felül a vasútra, s egy nap alatt a külföldi híressé vált fürdőkön találja magát. Addig, amíg Moldvának vasutjai nem voltak, igen számos bojár keresett üdülést Borszéken.”⁷⁴

Ez a megállapítás – Európa nagy fürdőhelyeinek látogatása – a gazdagabb, tehát a fürdőkön is jobban költekező rétegre hatványozottan jellemző. „Magyarország nagyobb fürdőire is el szokott látogatni a Maros megyei és marosvásárhelyi intelligencia egy jókora része, sőt többen a csehországi világhírű fürdőket is fel szokták keresni. A Herkules fürdőbe, Balaton és Tátrafüred, Bártfára és Pöstyénbe városunkból is mentek és mennek fürdővendégek.”⁷⁵ Mikszáth Kálmán „színes és szuverén személysége csak nehezen volt meghajlítható a fürdőorvosok által. Bizony inkább pöfékelt, evett az előírt kúrák helyett. Nagy társaság vette mindig körül miközben anekdotázott [...]”⁷⁶ Báró Apor Károly,⁷⁷ a táblabíróság elnöke már május 25-én a Bécs melletti Badenbe utazott 1881-ben. Burdács Lajos városi képviselő, bankigazgató Karlsbadból közli, hogy ott a vendégek száma már meghaladta az ötezret. Miután ismertette a színházi jegyek árait, az ebédje olcsóságát, az igazgató úr felkiált: „Szegény erdélyrészi fürdők mikor emelkedhetnek oda, hogy bár csak egyszerű és tisztességes ételt szolgáltatathatnának ki a mesésen drága pénzért.” Karlsbadba ment üdülni gr. Bethlen Gábor és neje, Bethlen Leopoldiné óméltósága is.⁷⁸ Béli Gergely, Maros-Torda megye főispánja, kissé megkésve augusztusban utazott el kéthavi szabadságra Morvaországba.⁷⁹ Arany János epebántalmi kezelésére hét nyarat (1869–1876) töl-

⁷³ MOLDOVÁN Gergely: *Egy fürdőidény Borszéken*. Kolozsvár, 1883, 15.

⁷⁴ Uo. 121.

⁷⁵ Fürdői élet. *Maros-Vidék*, 1895. június 30.

⁷⁶ SZABÓ A. Ferenc: A társadalomtörténet színes fejezete. *Magyar Napló*, 2000, 4.

⁷⁷ Életéről: *Vasárnapi Újság*, 1885. november 8.

⁷⁸ *Maros-Vidék*, 1881. május 26.

⁷⁹ Uo. 1881. augusztus 18.

Maros-Torda megye fürdőjele a dualizmus korában

tött Karlsbadban.⁸⁰ Eötvös József szintén hét nyáron volt Karlsbad vendége. Wesse-lényi Miklós, Reguly Antal, Tompa Miklós, Barabás Miklós, Vahot Imre, Mocsáry Lajos a Gräfenbergbe járt, az ottani divatos vízgyógyintézetet kedvelték. A vendégek között megtaláljuk az arisztokrata Zichy, Andrássy és Széchenyi családok képviselőit. „A gyógyfürdő rendkívül népszerű volt a magyar nemesség és polgárság körében.”⁸¹ 1839–1853 között 1478 magyar vendég kereste fel Priessnitz intézetét. Társadalmi rétegződés szempontjából találunk köztük földbirtokost, katonát, hivatalnokot, jogászt, papot. „A világhírű Gräfenberg, mely Priessnitz lángeze által valódi menhelyévé lett az emberi legsúlyosabb szenvedésnek, [...] ezen hatalmas gyógyintézetben fennállása óta ezer meg ezer szenvedő honfitársunk kereste s találta már fel bajainak leküzdőjét.”⁸² Priessnitz módszere annyira népszerű és keresett volt, hogy Európa-szerte alapítottak hasonló programmal gyógyító intézeteket. Erdélyben Kolozsváron működött ilyen vízgyógyintézet.⁸³

A szabadságharc idején a beteg és sebesült katonák gyógyulásuk érdekében keresték fel fürdőinket. „Egy nemeskeblű hölgy, L. századosné, gondos ápolása alatt, melyre sebeim miatt nagy szükségem volt, éppen a Herkulesfürdőben voltam, midőn a gyászos világsi fegyverletétel hírére vettem. Nagyszámú menekülők lepték el a déli határokat s minthogy – hála gondos ápolásomnak s a fürdő gyógyhatásának – sebeim már gyógyulófélben voltak, jónak láttam magam is hozzájuk csatlakozni.”⁸⁴

A '48-as emigránsok Isztambulban megkedvelték a török fürdőket. Kossuth Lajos 1861-ben egész családjával a cossitai vízgyógyintézetben tartózkodott. 1888-ban a Torino melletti Soperga hegyre, a város legszebb kirándulóhelyére költözött. Klapka György angliai tartózkodása alatt meglátogatta a híres Spa fürdőhelyet, amelynek neve köznévvé alakult a fürdő megjelölésére. Ugyanakkor, 1849. május 23-án, távol a szabadságharc zajától, Freiwaldauban (Sziléziában) született gróf Khuen-Héderváry Károly, míg szülei a fürdőhelyen tartózkodtak.⁸⁵ Az idő múlásával jó uralkodóvá szelídült Ferenc József 1854–1914 között Ischlben töltötte nyarait.

⁸⁰ „Isten veled Karlsbad szép tája! / Örökké az ember nem állja, / Rothad neki tüdeje-mája; / Így végződik a földi pálya, / Alás' szolgálja!” – ötsorossal búcsúzott a fürdőhelytől.

⁸¹ CSOMA Borbála: Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben. *Korall*, 2002, 7–8. sz., 78.

⁸² Gräfenberg és a vízgyógyászat újabb lendülete. *Vasárnapi Újság*, 1859. február 27; A graefenbergi víz-gyógy-egylet programja. *Korunk*, 1864. augusztus 26.

⁸³ A kolozsvári vízgyógy intézet. *Korunk*, 1864. november 9.

⁸⁴ BLANA Szilárd: *Egy magyar emigráns törökországi élményei. (A világsi fegyverletétel után)*. Terebes Ázsia E-tár.

⁸⁵ *Vasárnapi Újság*, 1903, június 28.

ZEPECZANER JENŐ

A bánáti Buziás-fürdő Deák Ferenc kedves nyaralóhelye volt. Jókai Mór viszont 22 nyarat töltött füredi villájában. Blaha Lujza 1882-ben nyaralt Borszéken. Jászai Mari Szovátát is kedvelte, ahol a Mária-forrás őrzi emlékét.

Az újságok sokat cikkeztek arról, hogy sokan látogatták az osztrák fürdőket, mint Badent és Ischlt, a sziléziai Gräfenberget, a csehországi Karlsbadot, Franzesbadot, a magyarországi Magas-Tátra fürdőit, mint Tátrafüredet és a Balatont. A korholó, erkölcsi és politikai érveket felhozó írások nem sokkal befolyásolták a vásárhelyiek prioritásait, akik továbbra is pénztárcájuk függvényében választottak úti célt. 1874-ben Karlsbad fürdőnek több mint 20 ezer látogatója volt, ebből Magyarországról érkezett 1328 vendég, ami több, mint bármelyik székely fürdő látogatottsága abban az évben.⁸⁶

⁸⁶ Karlsbad fürdő. *Kelet*, 1874. október 30.

ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

1. Középkori falfestmény-részletek Szent László harcáról a kun vezér ellen a székelyderzsi unitárius templomban (Fotó: Láng József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. I. Bp. é. n., 107.)
2. Középkori falfestmény-részletek Szent László harcáról a kun vezér ellen a karácsonfalvi unitárius templomban (Fotó: Mihály János)
3. Szent László király szobra a csíksomlyói kegytemplom főoltárán (Runggalier József munkája, 1905. Fotó: Mihály László)
4. Szent István király szobra a csíksomlyói kegytemplom főoltárán (Runggalier József munkája, 1905. Fotó: Mihály László)
5. Szent István szobra a szentegyházi róm. kat. templomban, 18. század (Fotó: Mihály János)
6. Szent László szobra a szentegyházi róm. kat. templomban, 18. század (Fotó: Mihály János)
7. Szent István és Szent László képe a karcfalvi–jenőfalvi Nagyboldogasszony templom főoltárán. Olajfestmény, 19. század (Fotó: Láng József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. II. Bp. 2004., 17. o. után)
8. Szent István és Szent László szobra 1765-ből a gelencei róm. kat. templom régi főoltárán (Fotó: Láng József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. I. Bp. é. n., 41.)
9. Szent László képe a mikházi kolostor főoltárán. Olajfestmény a 18. századból (Fotó: Láng József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. II. Bp. 2004, 87. o. után)
10. Szent László képe a marosvásárhelyi főtéri plébániatemplom északkeleti kápolna-oltárán. Olajfestmény, 1750 (Vizet fakaszt a sziklából. Fotó: Láng József – Mihály Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. II. Bp. 2004, 81. o. után)
11. Szent István mellszobra Székelyszentistvánon (Sánta Csaba munkája, 1998. Fotó: Józsa András)
12. Szent István szobra a csíkszentkirályi róm. kat. templom előtt (Nagy Ödön munkája, 2001. Fotó: Balázs Lajos)
13. Szent László szobra Szépvíz központjában (Bocskay Vince munkája, 2009. Fotó: Balázs Lajos)
14. Szent István-dombormű a csíkszeredai plébánia külső falán (Bálint Károly munkája, 2000. Fotó: Balázs Lajos)

A MAROS MEGYEI MAGYARSÁG TÖRTÉNETÉBŐL

15. Erdély vasúthálózata 1915-ben. Horváth Ferenc: *A magyar vasút építési és fenntartási szervezetének története (1827–2004)*. I. (1827–1944). Budapest, 2004, MÁV Rt. Vezérigazgatósága. 253.
16. Gúnyrajz a nyárádmmenti vasútról. *Vasárnap*, I. (1900. november 18.) 1.
17. 200 éves síremlék Nagyernyén (A szerző felvétele, 2010)
18. Márkos Dénes 1848-as veterán síremléke az ernyei felekezeti köztemetőben (A szerző felvétele, 2010)
19. A Teleki-kripta Marossárpatakon (A szerző felvétele, 2010)
20. Gróf Petki József sírköve Marosszentgyörgyön (A szerző felvétele, 2010)
21. Máriaffi-sírok a Petky-sírboltban (A szerző felvétele, 2010)
22. Az Illyés család síremléke Székesen (A szerző felvétele, 2010)
23. Az Iszlai család síremléke a csíkfalvi unitárius temetőben (A szerző felvétele, 2010)
24. Sírkő az iszlói unitárius temetőben (A szerző felvétele, 2010)
25. Fábó) faragott sírjel Marossárpatakon (A szerző felvétele, 2010)
26. Háaspár síremléke Csíkfalván (A szerző felvétele, 2010)
27. A radnóti református templom (A szerző felvétele)
28. Utólagosan felírt építési dátum a nyugati boltzárókövön (A szerző felvétele)
29. Építési évszám a diadalíven. Háttérben a szentély boltozata a nyugati zárókövel (A szerző felvétele)
30. Napos-holdas faragott címer a keleti boltzárókövön (A szerző felvétele)
31. Székely címer a csíkszentmihályi katolikus templom egyik gyámkövén (A szerző felvétele)
32. Székely címer a csíkrákosi katolikus templom egyik boltzárókövén (A szerző felvétele)
33. A déli bejárat reneszánsz kerete (A szerző felvétele)
34. Radnóti Kendy Ferenc címere az építési évszámmal (A szerző felvétele)
35. Szentivánfalvi Kendy Ferenc erdélyi vajda címere pecsétjéről, 1554-ből (A szerző felvétele)
36. Kendy-címer a Haller család nemzetségkönyvében (A szerző felvétele)
37. Kendy-címer a Siebmacher-albumban (A szerző felvétele)
38. Keöpeczi Sebestyén József által 1944-ben rajzolt Kendy-címer (A szerző felvétele)
39. A radnóti kastély (A szerző felvétele)
40. A kastély Rákóczi–Báthory-címere (A szerző felvétele)
41. Keöpeczi Sebestyén József címerrajza 1927-ből (A szerző felvétele)
42. Lórántffy Zsuzsanna címere a munkácsi várban (A szerző felvétele)
43. Lórántffy Zsuzsanna címere asztalterítőjén (A szerző felvétele)

44. A római katolikus templom (A szerző felvétele)
45. Bethlen-címeres terítő a katolikus templomban (A szerző felvétele)
46. Antal leszármazottai (Karácsony István által készített családfa)
47. Somkeréki Erdélyi Antal címere a geryeszegi református templom déli kapuja fölött (A szerző felvétele)
48. Hajtűkanyar a Borszékre vezető úton. Színezett levelezőlap a szerencsi Zemplén Múzeum tulajdonában
49. Borszék. Ősforrás. Színezett levelezőlap a szerencsi Zemplén Múzeum tulajdonában
50. Borszéki számolócédula. A Csíki Székely Múzeum tulajdona.
51. Borszék, Bellevue villa. Megosztott címzésű fekete-fehér levelezőlap (A szerző tulajdonában)
52. Borszék. Nemes Ödön rajza. *Magyarország s a Nagyvilág*, 1881. július 24.
53. Korond-fürdő. Nemes Ödön rajza. *Magyarország s a Nagyvilág*, 1881. augusztus 28.
54. Parajdi sószirtek. Nemes Ödön rajza. *Magyarország s a Nagyvilág*, 1882.
55. Görgényszentimre. Képeslap, nyomtatva 1914 előtt, kézbesítette a háború után a román posta. A Maros Megyei Múzeum tulajdona
56. A szovátai Fekete-tó. Fekete-fehér levelezőlap, a marosvásárhelyi Weinrich S. fényképe. Feladva 1906. július 23-án Szovátán, marosvásárhelyi postabélyegző dátuma 1906. július 25. A Maros Megyei Múzeum tulajdona
57. Szovátai sóhegyek (Só-Kárpátok). A szerző felvétele